

# 20 års transition i bakspejlet

Revolutionen i 1989 har givet de østeuropæiske befolkninger frihedsrettigheder, privat ejendomsret og efter en slem depression også økonomisk fremgang med en vis indhentning EU. Uligheden er øget, og der er skabt nye kapitalistiske samfund i forskellige varianter.



**HANS AAGE**

professor i nationaløkonomi,  
ph.d., dr. polit.,  
Roskilde Universitet

## Frihed, lighed og velstand

Revolutionerne i 1989 var et stort skridt i Østeuropas og Ruslands transition fra sovjetisk kommandøkonomi i retning af ... ja, præcis hvad er ikke ganske klart; det vil tiden vise. Kapitalisme er det, idet offentlig ejendomsret blev erstattet med privat, man kapitalismen findes i mange varianter.

I tabel 1 sammenlignes fem kapitalismetyper og sovjetsocialisme ud fra otte variable, som falder i tre grupper svarende til grundlæggende samfundsværdier: frihed, lighed og velstand.<sup>1</sup> Styreform drejer sig om forholdet mellem decentral markedsstyring og centraliseret politisk styring, som kan være mere eller mindre demokratisk; ved demokrati forstås frihed til at udtrykke synspunkter, flertalsstyre samt garanterede mindretalsrettigheder. Et særligt aspekt er arbejdsmarkedsorganisationernes rolle.

Ulighed bryder ingen sig om, men den tolereres, ikke som et mål i sig selv, men fordi den med rette eller med urette betragtes som et middel til at nå andre mål, især frihed og velstand.

De otte variable er stort set ukorrelerede med et par undtagelser. For det første findes demokrati kun i rige lande. Økonomisk vækst, derimod, er ikke korreleret med demokrati og heller ikke med markedsinstitutioner, statskontrol eller ulighed; den eksisterende, enorme, empiriske vækstlitteratur giver ingen

klare konklusioner (Apolte, 2011; Aage, 2001). For det andet findes der ingen eksempler på planøkonomier, som også var demokratiske, dog med krigsøkonomierne i England og USA under 2. verdenskrig som mulige undtagelser.

*Velfærds kapitalisme* (Skandinavien, visse EU-lande) ligner *markeds kapitalisme* (USA, New Zealand) ved at have velfungerende markedsinstitutioner, privat ejendomsret og demokrati, men adskiller sig ved at have mindre grad af markedsstyring, mindre ulighed og mere magtfulde arbejdsmarkedsinstitutioner. *Stats kapitalisme* (Kina, Thailand, Malaysia) er karakteriseret ved høje vækstrater, stor ulighed og tætte bånd mellem økonomiske og politiske eliter, meget i stil med *fascistisk kapitalisme* (Nazi-Tyskland med fireårsplanerne), dog med den forskel, at den fascistiske kapitalisme udspillede sig i et højtudviklet, velhavende land. *Mafiakapitalisme* er et modstykke med svagt udviklede markeder, kriminelle kapitalister og jordejere, korrupte regeringer og kleptokratiske politikere, hvor enhver forsøger at bjerge sig med lovlige og ulovlige midler i omgivelser med fattigdom, ulighed og lav økonomisk vækst.

Mange vigtige eksempler passer ikke på nogen af kategorierne, fx ikke USA anno 1880, der havde visse ligheder med Kina i dag og var præget af protektionisme, diskrimination mod udenlandske investorer, uklare ejendomsrettigheder, monopoler, svagtudviklet demokrati samt korruption. Ofte bruges beteg-

NOTE 1 Ifølge J.E. Meade (1993:1,16) er håndteringen af »the inevitable clashes between [these] three basic economic objectives« hvad økonomisk politik og økonomiske institutioner handler om.

**Tabel 1. Summarisk klassifikation af nogle økonomiske systemer**

	velfærds-kapitalisme	markeds-kapitalisme	stats-kapitalisme	mafia-kapitalisme	fascist-kapitalisme	sovjet-socialisme
<b>styreform:</b>						
markedsinstitutioner	stærke	stærke	middel	svage	middel	svage
statsstyring	middel	svag	stærk	svag	stærk	stærk
demokrati	ja	ja	nej	nej	nej	nej
fagforeninger	stærke	svage	svage	svage	svage	svage
<b>ulighed:</b>						
indkomster	lille	stor	stor	stor	stor	lille
private formuer	middel	stor	stor	stor	stor	lille
<b>velstand:</b>						
niveau, BNP per capita	højt	højt	lavt	lavt	højt	middel
økonomisk vækst	middel	middel	høj	lav	høj	middel

nelsen *crony capitalism*, en art *mafia kapitalisme*, men med høje vækstrater. (Chang, 2010:63-65).

Der er alle mulige mellemformer. At »there is no middle way between capitalism and communism« (*The Economist*, 28 October 1995, p 15), er forkert omend hyppigt gentaget. Der findes ikke andet en tredje vej, og privat ejendomsret er et gradsspørgsmål; retten til at disponere, til at sælge og til at modtage ejendomsindkomst kan alle hver for sig og helt eller delvist inddrages af staten. Heller ikke i de mere rene former for markeds kapitalisme skal intimiteten mellem erhvervsliv og politik undervurderes. Få havde forventet, at de stabiliseringspolitiske instrumenter indbefattede banknationaliseringer som i England og USA i 2008 (*The Economist*, 11 October 2008, pp 13,22).

### Planøkonomierne i Østeuropa og Sovjetunionen

I sovjetimperiet var politisk og økonomisk magt centraliseret i parti og statsmagt. Fagforeninger fandtes, men havde rent underordnede funktioner fx administration af virksomhedernes børnehaver og ferierejser. En nødvendig forudsætning for at gøre karriere - medmindre man besad sjældne talenter - var partiloyalitet, helst medlemskab, samt deltagelse i Komsomol- og partimøder på arbejdspladsen. Systemet var gennemsyret af hykleri, og for nogle var den åndelige fattigdom et større problem end den materielle.

Regimerne kunne med en vis ret betegne sig som arbejder- og bondestater. Der var ingen private formuer, og elitens privilegier var små - en dacha, en 3-værelses lejlighed, udlandsrejser, bedre hospitaler - og kunne ikke nedarves. Uligheden var lille, som i Skandinavien. Retten og pligten til arbejde, jf. den sovjetiske forfatnings §§ 40 og 60, blev håndhævet. Var regimerne også socialistiske, som der stod i den sovjetisk 1936-forfatning (der også brugte betegnelsen »konsekvent demokrati«)? Det mener en del nutidige forfattere:

Stalinismen er det mest konsekvente forsøg på at realisere den socialistiske utopi, som historien har kendt. (Kulavig, 2004:220).

Andre har brugt betegnelser som »degenereret arbejderstat«, »bureaukratisk kollektivism«, »reelt eksisterende socialisme« eller simpelthen »stats kapitalisme«. Trotskij kaldte sovjetsocialismen et »transitionssamfund«, nemlig et samfund på vej mod kapitalisme.<sup>2</sup> Nutidige forfattere ser ofte store ligheder mellem sovjetsocialisme og fascisme, mens andre påpeger nogle forskelle:

Hvor der i fascismen var en makaber *overensstemmelse* mellem ideologi og praksis, var der i kommunismen en på én gang kynisk og tragisk *modsetning*. (Sørensen, 2002:20).

Hvad økonomien angår, er det gængse synspunkt, at Østeuropa blev »economically devastated by forty years of mismanagement« (Stokes, 1993:4). Men det er vanskeligt at underbygge empirisk, jf. tabel 2, 3, 4.

Med undtagelse af Rumænien og Albanien udgjorde BNP per capita i de østeuropæiske lande og Sovjetunionen i 1989 35-70 % af EU-gennemsnittet, og indbyggerne hørte til den rigeste fjerdedel af menneskeheden. Vækstraterne 1960-1989 i Østeuropa, Sovjetunionen og Danmark var omtrent ens, hvilket også indebærer, at der ikke skete nogen indhentning som i 50'erne, da vækstraterne i Østeuropa og Rusland var endnu højere. I alle landene blev BNP mere end fordoblet fra 1960 til 1989. Vækstraterne faldt i 80'erne mere end i de vestlige lande, og de var langt under vækstraterne i visse asiatiske lande, bl.a. Sydkorea og Kina, som i lange perioder har haft en årlig vækst på 10 % eller mere, jf. tabel 2. Selv om Østeuropa havde lavere vækst end tilsvarende lande i Vesteuropa som Spanien og Portugal, må det konstateres, at

NOTE 2 Trotskij, 1936:112,254. Definitionerne på socialisme er legio, men »today Socialism is a combination - in varying proportions - of social ownership, economic planning and participation in decision-making« (Nutti, 1981:392).

**Tabel 2. Gennemsnitlige, årlige vækstrater for reelt BNP per capita i udvalgte lande, 1950-2009.**

	Rusland	USA	Danmark	Japan	Kina
1950-1973	3.3	2.5	3.1	8.0	2.9
1973-1989	1.0	2.0	1.7	2.9	5.0
1989-2009	0.0	1.3	1.3	0.8	9.2

Noter: Opstilling af sammenlignelige, historiske BNP-tidsserier er som bekendt befængt med store teoretiske og praktiske problemer. Kilderne i denne og de følgende tabeller er autoritative, omend ikke ganske enige: OECD (Maddison, 2003), EBRD og IMF.

Kilder: Maddison, 2003:62-64,88-89,101,184; WEO <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/weodata/index.asp>.

**Tabel 3. Økonomisk vækst i udvalgte lande 1960-2009 (BNP i faste priser som procent af BNP i faste priser 1989).**

	BNP 1960	BNP 1973	BNP 1989	mindste BNP efter 1989 år	BNP 2000	BNP 2007	BNP 2009
Polen	44	82	100	1991	82	127	177
Tjekkiet	51	75	100	1993	86	98	130
Ungarn	51	81	100	1994	82	99	128
Estland	-	67	100	1994	64	83	140
Letland	-	74	100	1995	52	64	116
Litauen	-	73	100	1994	53	65	111
Rusland	40	74	100	1998	55	63	99
Hviderusland	-	64	100	1995	63	81	133
Ukraine	-	73	100	2000	38	38	66
Danmark	43	75	100	1989	100	131	147

Noter: De tre første og de tre sidste søjler viser reelt BNP i udvalgte år mellem 1960 og 2009 alle som procent af reelt BNP i 1989. I de to midterste søjler er anført året med det mindste reale BNP efter 1989 og det pågældende BNP. Det er mange kilder til usikkerhed, bl.a. at 20-40 % af BNP hidrører fra den uformelle sektor.

Kilder: Maddison, 2003:50,52,64-65,99,101,105,110-111; EBRD, 2006; [www.EBRD.com/country/sector/econo/stats/sei.xls](http://www.EBRD.com/country/sector/econo/stats/sei.xls); [www.statistikbanken.dk](http://www.statistikbanken.dk).

The growth rates of capitalism and planned socialism have been quite similar over the entire postwar period. (Gregory & Stuart, 1989:414; cf. Persson, 2010:195-199).

Plansystemet var plaget af inkonsistenser, spild, negligering af forbrugerpræferencer, teknisk stilstand m.v.; producenterne forsøgte desperat at få det til at hænge sammen med legale og halvlegale midler, bl.a. uofficiel tuskhandel. Man famlede sig frem med en række dekretter om »yderligere fuldkommengørelse af det sovjetiske plansystem« og mere vidtgående reformer i nogle østeuropæiske lande, især i Ungarn, uden at det lykkedes at gøre op med opfyldelse og overopfyldelse af planen for bruttoproduktionen som det vigtigste belønningskriterium (Aage, 2004:103-126).

Men vækst og voksende velstand kom der alligevel, og plansystemet brød heller ikke sammen. Det blev afskaffet med vidt åbne øjne, mens det fungerede; *Gosplan* og *Goskomtsen*, den ministerielle priskomité, blev begge afskaffet i 1991, og markedsreformerne var den direkte årsag til de dramatiske produktionsfald efter 1990, især i 1992-1994.

### **Fra *Solidarność* til *Washington Consensus***

Sidst i 80'erne fungerede planøkonomierne i Østeuropa og Rusland, og velstanden øgedes, men de økonomiske aspirationer øgedes langt hurtigere. Afskaffelsen af plansystemet blev drevet af et krav om velstand, som man kunne se på vestligt fjernsyn, og tillige et krav om demokrati, især i form af national frigørelse.

Ligesom for Gorbatsjovs *perestrojka* efter 1985 var økonomiske aspirationer også oprindelsen til den polske *Solidarność*-bevægelse, som ikke mindst blev udløst af bebudede prisstigninger i 1980. De berømte 21 krav var af en sådan art, at ingen magt på Jorden bortset fra de allerrigeste oliesheiker havde økonomiske muligheder for at opfylde dem: 50 % lønstigning til alle, fuld løn under strejke, lavere pensionsalder (50 år for kvinder, 55 år for mænd), flere boliger etc. For *perestrojka* var økonomisk acceleration, *uskorenje*, det mål, for hvilket *glasnost* og *demokratizatsija* var midler:

Kort sagt, kammerater, acceleration (*uskorenje*) af vores økonomiske og sociale udvikling er nøglen til alle vores problemer: kortsigtede og langsigtede, økonomiske og sociale,

politiske og ideologiske, indenrigspolitiske og udenrigspolitiske. (Gorbatjov, 1986).<sup>3</sup>

Snævre økonomiske krav var acceptable for de kommunistiske regimer, som forsøgte at legitimere sig med materiel fremgang, men derimod var artikulerede og sammenhængende ideer om samfundets fremtid det ikke, og der var heller ikke meget af dette hverken i *Solidarność* eller i *perestrojka*.

Men der var en kraftig omend løst funderet optimisme. Der var tiltro til, at en liberalistisk, velhavende markedskapitalisme kunne indføres hurtigt og nemt – på »500 dage«, hvilket var titlen på en plan for transition til kapitalisme, som Gorbatjov og Jeltsin forhandlede om i ramme alvor i efteråret 1990 (Shatalin et al., 1990).

Forestillingerne om, hvordan det mere konkret skulle foregå, var meget diffuse (Reddaway & Glinski, 2001:236–241) som fx Jegor Gajdars (1995:155) refleksioner om Ruslands transition fra en østlig, ustabil samfundstype uden klare ejendomsrettigheder til en vestlig, stabil samfundstype, hvor privat ejendomsret sammen med »objektive, økonomiske love« (et velkendt udtryk for sovjettiden) uundgåeligt ville skabe velstand. Som mange andre, og lige så udokumenteret, hævdede Gajdar i 1995, at Rusland var ved at kollapse i 1990. Men dengang drejede det sig ikke om at undgå kollaps, men om at blive rige som i Vesten – i en fart – og optimismen var nærmest euforisk.

Optimisme og voluntarisme blev understøttet af vestlige rådgiveres anbefaling af *The Washington Consensus* som en generel formel for vækst og velstand, der netop omkring 1990 oplevede sit toppunkt som ideologisk bølge: deregulering, privatisering, liberalisering af priser og udenrigshandel, åbne kapitalmarkeder, finanspolitisk disciplin og begrænsning af statens økonomiske rolle udover at sikre klare retsregler og veldefineret ejendomsret. Begejstringen for *The Washington Consensus* er siden fordampet; den var ikke vellykket som generel vækststrategi i u-landene, og den blev slet ikke efterlevet af de statskapitalistiske økonomier i Asien, hvor navnlig væksten i Kina har slået alle rekorder angående størrelse, varighed og udbredelse. Den gængse opfattelse er nu, at der ikke findes noget vidundermiddel til vækst, at lokale omstændigheder, kultur og institutioner er afgørende og at aktiv økonomisk politik er en nødvendig betingelse for vækst (Rodrik, 2006:978,986; World Bank, 2005).

Forsøgene på økonomisk reformering af de kommunistiske regimer i Østeuropa og Sovjetunionen lykkedes ikke. En væsentlig medvirkende grund var, at alle forsøg på at indføre et realistisk prissystem, som er en ufravigelig betingelse for at decentralisere økonomiske beslutninger, strandede på folkelig modstand. Det var et problem i Sovjetunionen under reformerne tilbage i 60'erne,<sup>4</sup> og i 1988 måtte en påtænkt prisreform

opgives af samme årsag (Aage, 1991:7-10), selv om Gorbatjov havde erklæret, at »uden en prisreform kan de økonomiske reformer ikke lykkes« (*Pravda*, 19. februar 1988, p 2).

Det lykkedes at gennemføre rationelle pristilpasninger i Tjekslovakiet i 1969 og i Ungarn i 1980 (Stokes, 1993:38,67,86), men som oftest var det politisk umuligt, som i Polen i 1970, hvor Gomulka måtte gå af efter strejker og protester og blev erstattet med Gierek, som selv forgæves prøvede at reformere priserne i 1976 og igen i 1979. I 1980 opstod *Solidarność* som en reaktion på endnu en bebudet prisreform. Først i femte forsøg i 1989 lykkedes det de polske kommunister at forhøje forbrugerpriserne, men det blev også den sidste tjeneste, de ydede fædrelandet, inden de blev udstødt efter valget i juni 1989. I Rusland lykkedes det først i 1992; da eksisterede *Goskomtsen* ikke længere, og befolkningen havde ingen steder at henvende sig med klager over priserne, ét blandt mange fortrin ved en markedsökonomi.

I modsætning til de økonomiske reformforsøg, så lykkedes forsøgene på at demokratisere de kommunistiske regimer i den forstand, at de førte til regimernes fald. Forhåbningerne om, at *glasnost* og *demokratizatsija* (sammen med anti-alkoholkampagnen) ville frigøre vældige, bundne, økonomiske kræfter blev gjort til skamme. Men lempelsen af den politiske undertrykkelse fik hurtigt en række utilsigtede virkninger: ukontrollerede lønstigninger, offentlige underskud, strejker, borgerlige uroligheder, nationale løsrivelsesforsøg og krige i Transkaukasus (som det hed i sovjetisk sprogbrug). Da det blev klart i løbet af 1988, at Gorbatjov ikke ville gribe til magt eller true med det, som det var sket tidligere i DDR 1953, Polen 1956, 1970, 1980, Ungarn 1956, Tjekslovakiet 1968, tog udviklingen mod pluralisme og demokratisering fart i Østeuropa. Ungarn åbnede sin grænse til Østrig i 1989, og omsider, den 9. november 1989, faldt Berlinmuren efter at have delt Berlin siden den 13. august 1961.

En væsentlig grund til, at demokrati blev muligt i Østeuropa og i Rusland, i det mindste midlertidigt, var, at hverken Gorbatjov eller komitéen bag kupforsøget den 19. august 1991 (som ikke var et kupforsøg i forfatningens forstand, men udskiftning af ét medlem af en kollektiv ledelse) tyede til militær magtanvendelse, sådan som Jeltsin gjorde i oktober 1993, da han bombede parlamentsbygningen i Moskva, hvor der ifølge politirapporterne var 189 dræbte (Reddaway & Glinski, 2001:418-429). Dermed gjorde Gorbatjov, ifølge Hans Magnus Enzensberger (1997:55-63), sig til én blandt andre store »Helden des Rückzugs«.

### Kapitalisme i Østeuropa og Rusland

Jeltsin gjorde et forsøg på at dæmpe de opskruede økonomiske forventninger med sin erklæring i oktober 1991 om, at »for-

NOTE 3 Tale til den 27. Partikongres i SUKP (Ekonomicheskaja Gazeta, Marts 1986, No. 10, p 6).

NOTE 4 Spufford (2010) giver i romanform en levende skildring af denne periode – hvor man forsøgte at indføre perfect computation som substitut for perfect competition – og dens fremtrædende personligheder.

holdene vil blive værre for alle i et halvt års tid» (*Izvestija*, 28. Oktober 1991, p 1). Det blev de også og mere til, dog ikke for alle; 20 år senere var BNP netop nået op på niveauet fra 1989, jf. tabel 3, men der var skabt en lille, styrtende rig overklasse. Ved sin fratrædelse nytårsaften år 2000 tilføjede Jeltsin:

Jeg beder om tilgivelse for ikke at have opfyldt forhåbningerne hos de mennesker, som troede, at vi kunne komme fra den grå, stagnerende, totalitære fortid til en lys, rig og civiliseret fremtid i ét spring. Jeg troede selv på det.

Den uomgængelige makroøkonomiske stabilisering blev sat i værk i de fleste lande hurtigt efter 1990 fulgt af omfattende prisliberalisering – som igen blev fulgt af måneders eller års hyperinflation (over 50 % om måneden, dvs. en årlig faktor på 130), der eliminerede indenlandsk privat opsparring – samt handelsliberalisering og afskaffelse af multiple valutakurser. Den lille privatisering var også et tidligt element i markedsreformerne, som banede vejen for mange små, nye industri- og ikke mindst service- og handelsvirksomheder, der var blevet forsømt i planøkonomierne, bl.a. gadehandlere.

Restrukturering og privatisering af store statsvirksomheder var mere kompliceret og kom senere i gang, i Polen først sent i 90'erne. Mange virksomheder blev nedlagt, også forskningsinstitutioner og avancerede industrier med deraf følgende tab af human kapital; det er nu engang lettere at gøre en dr.scient i fysik til gadesælger end omvendt. Overalt var privatiseringen plaget af vilkårligheder og tillige korrupsion i de fleste lande.

I Tjekkioslovakiet blev aktier i statsvirksomheder bortauktioneret til udlændinge og til publikum, som kunne betale med vouchers, som tre fjerdedele af befolkningen havde købt af regeringen for en meget lav pris i forhold til de aktiver, som de repræsenterede. Disse vouchers var ikke omsættelige, men 80% endte i investeringsfonde, bl.a. den private *Harvard Capital & Consulting*, ejet af en ung immigrant fra USA, Viktor Kozeny, som garanterede at tilbagebetale ti gange den oprindelige meget lave værdi efter ét år. Den hurtige profit var fristende for mange, og det var heftigt profitabelt for HC&C, som kunne honorere sine forpligtelser og alligevel have 200 mio. USD til overs, som Viktor Kozeny kunne tage med sig til Bahamas (*The Economist*, 19 August 1995, p 64).

I Rusland foregik restaurationen af klassesamfundet meget hurtigt, idet store dele af samfundets værdier, ikke mindst naturressourcer, blev overdraget til en lille gruppe af ekstraktionskapitalister, de såkaldte *oligarcker* med tætte forbindelser til den politiske og kriminelle elite. Det skete på forskellige måder, hvoraf mange var legale. Hvis Aleksandr Ivanovich i Ilfs og Petrovs roman *Guldkalven* fra 1931 havde levet i 90'erne og ikke 20'erne, ville der have været al mulig grund til, at

Hans Pulse hamrede stadig i Utaalmodighed, kort og ondt. Han følte, at man netop nu, da det gamle økonomiske System var dødt, og det nye først var ved at fødes, kunne samle uhyre Rigdomme sammen. (Ilf & Petrov, 1933:65).

Transitionen til kapitalisme i Østeuropa og Rusland udløste en depression, hvis dybde og varighed er enestående i fredstid. Men der er store forskelle mellem landene. Generelt er de økonomiske resultater bedst, jo længere mod vest landene befinder sig, dvs. jo kortere afstanden er til Bruxelles. Produktionen faldt 15-25% i Østeuropa, 35-50% i de fleste tidligere sovjetrepublikker, og 60% i Ukraine og Georgien, jf. tabel 3.

De østeuropæiske lande har oplevet en betydelig velstandsfremgang i forhold til 1989, jf. tabel 3, men kun i Polen er der sket en mærkbar indhentning af EU; de fleste lande er faktisk sakket lidt agterud i forhold til EU15, men der er store regionale forskelle og visse velhavende områder har overhaler EU15-gennemsnittet, jf. tabel 4.

Der er ikke meget sammenhæng mellem vækst og markedsreformer; andre faktorer spiller ind, bl.a. regeringernes politik og kvalitet (Popov, 2007; Staehr, 2005). Blandt de tidligere sovjetrepublikker, som økonomisk har klaret sig bedst, er Estland, som indførte demokrati og kapitalisme hurtigt og gennemgribende, og Hviderusland (sic!), som hverken indførte det ene eller det andet, jf. tabel 4.

#### Hvordan velinformerede iagttagere har tolket tallenes tale

The economic news, on the whole, is fair to good.  
*The Economist*, 16 November 1996, pp 37-38.

Liberalization has indeed been a good investment.  
*World Development Report*, 1996:p29.

Never in living memory has Russia been so stable, respected and prosperous.  
*The Economist*, 20 April 2002, p 32.

Russia's reinvention would seem cause for celebration.  
Shleifer & Treisman, 2004:20.

Yet free prices, free exchange rates, free trade, free labour markets and privatisation have proved a colossal success.  
*The Economist*, 7 November 2009, p 26.

Even at the height of the ex-communist countries' boom in 2006, almost half their citizens felt they lived worse than in 1989. *The Economist*, 7 November 2009, p 31.

De sociale ulykker som følge af transitionen var langt mere omfattende i de tidligere sovjetrepublikker end i Østeuropa. I Rusland opstod hidtil uset fattigdom og ulighed. Dødeligheden øgedes fra o. 11 promille før 1992 til, forsigtigt anslået, o. 14 promille efter 1992, hvilket svarer til en overdødelighed på 0,5 mio. om året eller 8 mio. i årene 1992-2008 alene i Rusland (Stuckler, King & McKee, 2012). Antallet af dødsopfre kan

**Tabel 4. Økonomiske reformer og indhentning af EU i udvalgte transitionslande 1989-2009.**

	EBRD transition index		BNP	BNP per	BNP per
	1995	2003	2009 1989=100	capita 1989 EU15=100	capita 2009 EU15=100
Polen	3.1	3.6	177	36	50
Tjekkiet	3.3	3.7	128	56	58
Ungarn	3.3	3.8	120	44	42
Estland	2.9	3.7	117	69	72
Letland	2.4	3.5	93	63	50
Litauen	2.5	3.5	93	55	47
Rusland	2.3	2.9	96	49	38
Hviderusland	1.8	1.8	142	46	60
Ukraine	1.9	2.7	58	38	20
Danmark	..	..	138	116	112

Noter: EBRDs index for økonomiske reformer er et uvejet gennemsnit af subjektive vurderinger på en skala fra 1.0 (traditionel sovjetisk planøkonomi) til 4.4 (vestlig markedsøkonomi, jf. tabel 1) for en række markedsreformer: stor og lille privatisering, prisliberalisering, virksomhedsomstrukturering, udenrigshandelsliberalisering, konkurrencepolitik, finansielle reformer og infrastrukturereform.

BNP-vækst 1989-2009 er gengivet fra tabel 3.

Realt BNP per capita som procent af gennemsnittet for EU15 i 1989 og 2009 er opgjort ved brug af købekraftspariteter. Sådanne tal er behæftede med store unøjagtigheder og vilkårligheder; nogle betragter dem som kunstværer: smukke og umulige at reproducere, men forhåbentligt er de bedre end eget upålideligt øjesyn. Her er brugt tal fra Maddison (2003) frem til 2001, som derefter er kædet sammen med tal fra EBRD, IMF og Eurostat frem til 2009. Niveauerne er meget usikre. For det sovjetiske BNP per capita som procent af USAs i 1989 findes der således estimer fra 55% (den sovjetiske *Narodnoe Khozjajstvo SSSR*) over 50% (CIA) til så lidt som 10% ifølge ét IMF-estimat; de fleste er dog i intervallet 30-40%.

Tallene for 2009 viser en tålelig overensstemmelse med tal beregnet af Eurostat, som dog kun går tilbage til 1995 (se fig. 2 i Karsten Stæhrs artikel i dette nummer). Således præsenterede *The Economist* (7 November 2009, p 26) følgende tal for BNP per capita i 2009 som procent af gennemsnittet for EU15: Polen 27, Estland 36, Rusland 21.

Kilder: EBRD, 2001:19,59; Maddison, 2003:50,52,64-65,99,101, 110-111; www.EBRD.com/country/sector/econo/stats/sei.xls; World Bank: World Development Indicators; www.statistikbanken.dk; http://epp.eurostat.ec.europa.eu; jf. kilder til tabel 2 og 3.

sammenlignes med nogle af de store katastrofer i sovjetisk historie, kollektiviseringen og terroren i 30'erne (10 mio.) og anden verdenskrig (25 mio., dvs halvdelen af alle krigens ofre).

Dødelighedskrisen blev hurtigt overvundet i de baltiske lande, og i Østeuropa steg dødeligheden kun lidt og er siden faldet. Det hænger formentlig sammen med, at de sociale omvæltninger med deraf følgende stress (og alkoholisme) var mere gennemgribende i Rusland. Den totale fertilitet er faldet kraftigt fra o. 2,0 til o. 1,2 siden 1989, altså til et meget lavt niveau, også i Østeuropa; en del af dette skyldes konvergens imod vesteuropæiske fertilitets- og familiemønstre. I årene 1989-2008 er befolkningstallet faldet med 3,4 % i Rusland til 142 mio. trods en nettoindvandring på godt 4,3 %; i Estland og Letland er befolkningstallet faldet med 15 % og i Litauen med 8 %, i høj grad på grund af udvandring (Brainerd, 2012).

Det revolutionære krav i 1989 var ikke omfordeling og lighed, men almindelig velstandsforøgelse, demokrati og national frigørelse, og de drivende kræfter var grupper af veluddannede, som havde relativt små indkomster sammenlignet med tilsvarende grupper i vesten. I mange tidligere sovjetrepublikker blev både den økonomiske og den demokratiske udvikling skuf-

fende, og de har fællestræk med *mafia kapitalismen* i tabel 1. I Rusland fik befolkningen større frihedsrettigheder, men også et politisk system med svag legitimitet og store sociale problemer. Det er jo forbavsende, at det lykkedes at skabe en fungerende kapitalisme helt fra grunden på 20 år, men den utopiske liberalismes løfter om hurtig velstand blev ikke indfriet for størstedelen af befolkningen. Resultatet er blevet en art *stats kapitalisme* eller *crony capitalism* med stor ulighed (Gini-koefficient op mod 50, blandt verdens højeste) og begrænset økonomisk fremgang.

Østeuropa og de baltiske lande har haft en langt mere gunstig demokratisk og økonomisk udvikling; velstanden er øget, selv om indhentningen af EU har været beskeden undtagen i Polen; EU-medlemskab og international integration i det hele taget har bidraget til den økonomiske vækst, men har også begrænset det politiske råderum og medført større afhængighed. I Estland er 90 % af bankkapitalen udenlandsk ejet, ikke mindst af skandinaviske banker. Der har været betydelig udvandring ikke mindst fra de baltiske lande, men også fra Polen, Bulgarien og Rumænien. Finanskrisen efter 2008 ramte hårdt, især i Ungarn og de baltiske lande, og Ungarn, Letland og Rumænien måtte anmode om støtte fra IMF.

De nye systemer har forskellig grad af lighed med *markeds- og velfærds kapitalisme*, mest markeds kapitalistiske, hvor uligheden er relativt høj (fx de baltiske lande med Gini-koefficienter o. 35 som i USA), mest velfærds kapitalistiske, hvor uligheden er lavere (fx Tjekkiet og Ungarn med Gini-koefficienter o. 25 som i Danmark). Men indkomstniveauerne er fortsat lavere end i de vesteuropæiske EU-lande, og den demokratiske konsolidering fortsat svag i mange af landene.

‘And yet, something has changed for the better. We have rediscovered that capitalism is not the answer, but the question. For half a century its success has been so much taken for granted that its very name exchanged its traditionally negative associations for positive ones. Businessmen and politicians could now glory not only in the freedom of ‘free enterprise’ but in being frankly capitalist. Since the 1970s the system, forgetful both of the fears that led it to reform itself after the Second World War and of the economic benefits of this reform in the subsequent ‘Golden Age’ of the Western economies, reverted to the extreme, one might even say pathological version of the policy of *laissez-faire* (‘government is not the solution, but the problem’) that finally imploded in 2007-8. For almost twenty years after the end of the Soviet system its ideologists believed that they

had achieved ‘the end of history’, ‘an unabashed victory of economic and political liberalism’ (Fukuyama), growth in a definitive and permanent, self-stabilising social and political world order of capitalism, unchallenged and unchallengeable both in theory and practice.

None of this is tenable any longer. The twentieth-century attempts to treat world history as an economic zero-sum game between private and public, pure individualism and pure collectivism, have not survived the manifest bankruptcy of the Soviet economy and of the economy of ‘market fundamentalism’ between 1980 and 2008. Nor is a return to the one more possible than a return to the other. Since the 1980s it has been evident that the socialists, Marxist or otherwise, were left without their traditional alternative to capitalism, at least unless or until they rethought what they meant by ‘socialism’ and abandoned the presumption that the (manual) working class would necessarily be the chief agent of social transformation. But the believers in the 1973-2008 *reductio ad absurdum* of market society are also left helpless. A systematic alternative system may not be on the horizon, but the possibility of a disintegration, even a collapse, of the existing system is no longer to be ruled out. Neither side knows what would or could happen in that case. (Eric Hobsbawm, 2011:417-18).

**LITTERATUR:**

- Apolte, T.: »Democracy and prosperity in two decades of transition«. *Economics of Transition* 19 (October 2011, No. 4): 693-722.
- Brainerd, E.: »The Demographic Transition of Post-Socialist Countries: Causes, Consequences, and Questions«. Chap. 2, pp 57-83 in Roland (2012).
- Chang, H.-J.: *23 Things They Don't Tell You about Capitalism*. London: Allen Lane 2010.
- EBRD: *Transition Report 2009*. London: European Bank for Reconstruction and Development 2009. (og andre årlige udgaver).
- Enzensberger, H.M.: *Zickzack*. Aufsätze. Frankfurt am main: Suhrkamp 1997.
- Gajdar, Y.: *Gosudarstvo i evoljutsija*. Moskva: Evrazija 1995.
- Gregory, P.R. & Stuart, R.C.: *Comparative Economic Systems*. (3rd ed.). Boston: Houghton Mifflin 1989. (7th ed. 2004).
- Hobsbawm, E.: *How to Change the World. Marx and Marxism 1840-2011*. London: Little, Brown 2011.
- Ilf, I. & Petrov, E. (1931): *En millionær i Sovjetrusland*. København: Martins Forlag 1933. (russisk titel: *Zolotoj telenok*, dvs. Guldkalven).
- Kulavig, E.: *Stalins hjemmefront 1941-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2004.
- Maddison, A.: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD 2003. (updated on <http://www.ggdc.net/maddison/>).
- Meade, J.E.: *Liberty, Equality and Efficiency*. London: Macmillan 1993.
- Nuti, D.M.: »Socialism on Earth«. *Cambridge Journal of Economics* 5 (December 1981, No. 4):391-403.
- Persson, K.G.: *An Economic History of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- Popov, V.: »Shock Therapy *versus* Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms«. *Comparative Economic Studies* 49 (March 2007, No. 1):1-31.
- Reddaway, P. & Glinski, D.: *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism against Democracy*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace 2001.
- Rodrik, D.: »Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's *Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform*«. *Journal of Economic Literature* 44 (December 2006, No. 4):973-987.
- Roland, G. (ed.): *Economies in Transition. The Long-Run View*. London: Palgrave-Macmillan, Helsinki: UNU-WIDER 2012.
- Shatalin, S.S. et al.: *Perekhod k rynku. Kontseptsija i programma*. Moskva: Arkhangel'skoe 1990. (Dansk oversættelse. København: Det Udenrigspolitiske Selskab 1991).
- Shleifer, A. & Treisman, D.: »A Normal Country«. *Foreign Affairs* 83 (March/April 2004, No. 2):20-38.
- Spufford, F.: *Red Plenty. Inside the Fifties' Soviet Dream*. London: Faber and Faber 2010.
- Staehr, K.: »Reforms and Economic Growth in Transition Economies: Complementary, Sequencing and Speed«. *European Journal of Comparative Economics* 2 (2005, No. 2):177-202.
- Stokes, G.: *The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press 1993.
- Stuckler, D., King, L. & McKee, M.: »Response to Michael Gentile 'Mass Privatisation, Unemployment, and Mortality'«. *Europe-Asia Studies* 64 (July 2012):949-9532.
- Sørensen, C.: »Myten om 'den socialistiske Sovjetunion' og dens funktion i højrefløjens ideologiske univers«. *Arbejdsrapport, Aarhus Universitet, Institut for Statskundskab* 2002.
- Trotsky, L.: *The Revolution Betrayed*. New York: Pioneer Publishers 1957 (1936).
- World Bank: *World Development Report 1996: From Plan to Market*. New York: Oxford University Press 1996.
- World Bank: *World Development Report 2005: Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform*. Washington D.C.: World Bank 2005.
- Aage, H.: »Popular Attitudes and Perestroika«. *Soviet Studies* 43 (January 1991, No. 1):3-25.
- Aage, H.: »Transition til demokrati og velstand«. *Politica* 33 (2001, nr. 3):330-341.
- Aage, H.: *Karl Marx - den proletariske klasses teoretiker*. København: DJØFs Forlag 2004.